

باغ فتح آباد کرمان جایگاه شاخص‌های اصیل باغ ایرانی در احیای باغ‌های تاریخی ایران

آیدا آل‌هاشمی

استادیار، گروه معماری، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۸/۱۱/۱۱

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۲/۱۸

تاریخ قرارگیری روی سایت: ۹۹/۰۴/۰۱

چکیده | باغ فتح‌آباد در کرمان نمونه‌ای از باغ‌های ایرانی دوره قاجار است که کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند. این باغ در عین پابندی به شاخص‌های اصیل باغ ایرانی، در کلیت و اجزا با ساختار کلاسیک باغ ایرانی تفاوت‌هایی دارد. در سال ۱۳۹۴ این باغ بعد از دهه‌ها بی‌توجهی و زمانی که کاملاً رو به نابودی می‌رفت، مرمت و به روی عموم بازگشایی شد. امروز در بازدید از این باغ خوانش این باغ به‌مثابه باغی ایرانی و مطابق با شاخص‌های شکل‌دهنده به باغ ایرانی مشکل می‌نماید.

این نوشتار با رجوع به پژوهش‌های صورت‌گرفته در باب شاخص‌های اصالت‌بخش به باغ ایرانی به انطباق ساختار باغ فتح‌آباد قبل و پس از مرمت با این شاخص‌ها می‌پردازد، عکس‌های هوایی و همچنین تصاویر باغ فتح‌آباد قبل و بعد از مرمت منبع اصلی پژوهش نمونه موردی بوده است.

در نهایت این نوشتار عدم توجه به اصل محصوربودن و اهمیت دیوار در باغ ایرانی و همین‌طور جایگاه ورودی در باغ و ارتباط آن با محور اصلی و کوشک را دلیل اصلی سردرگمی در خوانش باغ فتح‌آباد به‌عنوان باغ ایرانی می‌داند؛ دو موردی که در ساختار اولیه باغ براساس روایات و تصاویر حضور داشته‌اند و در بازسازی و مرمت باغ به اندازه دقت در مرمت جزئیات عناصر باغ و کوشک مورد توجه قرار نگرفته‌اند.

واژگان کلیدی | باغ ایرانی، اصول باغ ایرانی، باغ‌های دوره قاجار، باغ فتح‌آباد.

باغ ایرانی است و به‌صورت ویژه در مطالعات در باب ساختار باغ ایرانی مورد استناد قرار نگرفته است، در صورتی که در چندکیلومتری آن، باغ شازده در ماهان از نمونه‌هایی است که در پژوهش‌های مرتبط با باغ ایرانی به‌وفور مورد استناد قرار گرفته است. باغ شازده با وجود ابداعات و تفاوت‌ها به واسطه پرنگ‌بودن شاخص‌های اصلی شکل‌دهنده به باغ ایرانی در آن به‌عنوان یکی از نمونه‌های باغ ایرانی مورد توجه قرار می‌گیرد، اما باغ فتح‌آباد نمونه‌ای است که

مقدمه | دو باغ شازده و فتح‌آباد در فاصله‌ای نه چندان دور از شهر کرمان و تقریباً هم‌زمان (در دوره قاجار) احداث شده‌اند. بازدید از هر دوی این باغ‌ها تفاوت‌هایی را در قیاس با ساختار سنتی باغ ایرانی به ذهن متبادر می‌کند و خوانش این باغستان را در قیاس با باغ‌های سنتی مشکل می‌کند.

باغ فتح‌آباد از نمونه باغ‌های مهجور در پژوهش‌ها در حوزه

۱۳۹۴؛ مسعودی، ۱۳۸۸؛ متدین و متدین، ۱۳۹۴؛ سلطانزاده و سلطانزاده، ۱۳۹۶) می‌توان اشاره کرد.

در کنار این، مطالعات متعددی با بررسی نمونه‌های موردی تلاش می‌کنند در ساختارها و الگوهای باغ ایرانی تحقیق کنند و یا نقش باغ ایرانی در ارتباط با شهر یا سازمان‌های فضایی سکونت در فلات ایران را مورد پژوهش قرار دهند (بنگرید به عالمی، ۱۳۹۰؛ جیحانی و مشهدی نوش‌آبادی، ۱۳۹۶؛ عرب‌سلغار، ۱۳۹۶).

باغ فتح‌آباد از نمونه باغ‌های مهجور در پژوهش‌های حوزه باغ ایرانی است و به‌صورت ویژه در مطالعات در باب ساختار باغ ایرانی مورد استناد قرار نگرفته است. به غیر از اشارات محدود در مطالعات باغستان کرمان که اشاراتی به باغ فتح‌آباد شده است (بنگرید به مسعودی، ۱۳۸۸)، باغ فتح‌آباد در سال‌های اخیر و به‌ویژه در دوره مرمت و بازگشایی این باغ به‌صورت محدود موضوع پژوهش‌هایی از نوع مطالعه موردی قرار گرفته است (بنگرید به سلطانزاده و گنجویی، ۱۳۹۲؛ سلطانزاده، هاشمی‌نژاد، اشرف‌گنجویی، هاشمی‌نژاد، کشاورز و گلچین، ۱۳۹۳).

این نوشتار با تکیه بر مطالعات پیشین صورت گرفته و به‌صورت ویژه با تأکید بر مطالعات در شناسایی مؤلفه‌های ساختاری شکل‌دهنده به باغ ایرانی به تحلیل ساختار باغ فتح‌آباد قبل و پس از مرمت در انطباق با شاخصه‌های اصیل باغ ایرانی می‌پردازد.

شیوه تحقیق

این پژوهش از نوع کیفی و با بهره‌گیری از شیوه پژوهش تاریخی به‌صورت ویژه با انطباق دو وضعیت تاریخی و اکنون نمونه موردی باغ فتح‌آباد، به تحلیل تغییرات در نمونه موردی قیاس با مؤلفه‌های وجودی باغ ایرانی می‌پردازد. به منظور دستیابی به معیارهایی برای تحلیل نمونه موردی در نسبتش با باغ ایرانی این پژوهش در گام نخست به شیوه مرور سیستماتیک پژوهش‌های صورت‌گرفته درباره شاخص‌های اصالت‌بخش به باغ ایرانی را مورد مطالعه قرار می‌دهد و در گام دوم نمونه موردی در دو بستر تاریخی و امروزی با این معیارها مورد سنجش قرار می‌گیرد. در انجام این پژوهش از شیوه جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای در حوزه باغ ایرانی بهره گرفته شده است و در حوزه مطالعه موردی باغ فتح‌آباد از برداشت میدانی و بررسی اسناد تاریخی و نقشه‌های هوایی برای شناخت ساختار باغ استفاده شده است.

باغ ایرانی: الگو، ساختار و شاخص‌ها

در حوزه باغ ایرانی و شناخت الگوی ساختاری شکل‌دهنده

برقراری ارتباط با آن به‌مثابه باغ ایرانی در قیاس با سایر باغ‌های شناخته‌شده مشکل می‌نماید. باغ فتح‌آباد را در کرمان به‌عنوان الگویی برای ساخت باغ شازده می‌شناسند. این نوشتار با پرسش از شاخص‌های اصیل باغ ایرانی در ساختار باغ فتح‌آباد در تلاش است تا میزان نقش و تأثیر این شاخص‌ها در برنامه‌ریزی و ساخت باغ فتح‌آباد را مورد سنجش قرار دهد و دلیل سردرگمی در خوانش این باغ به‌مثابه باغی ایرانی را بررسی کند.

به این منظور ساختار این باغ قبل و بعد از مرمت در قیاس با شاخص‌های اصیل شکل‌دهنده به باغ ایرانی مورد سنجش قرار گرفته است. به این ترتیب این نوشتار در گام نخست با رجوع به پژوهش‌های پیشین در باب باغ ایرانی، به تبیین شاخص‌های مورد توجه به‌عنوان شاخص‌های اصالت‌بخش به باغ ایرانی و در گام بعد با بررسی و تحلیل نمونه موردی باغ فتح‌آباد در سنجش با این شاخص‌های اصالت‌دهنده به باغ ایرانی می‌پردازد. با توجه به نقش مرمت باغ فتح‌آباد در وضعیت موجود باغ، ساختار باغ در قبل و بعد از مرمت و در نتیجه نقش آن در انطباق یا عدم انطباق باغ با فتح‌آباد با ساختار باغ‌های ایرانی مورد توجه قرار گرفت.

پیشینه تحقیق

از تعاریف و نوشتارهای احساسی در باب باغ ایرانی که بگذریم، معدود محققانی تلاش داشته‌اند تا به‌صورتی علمی باغ ایرانی و ویژگی‌های اصیل آن را مورد پژوهش قرار دهند. با تکیه بر این نوشتارهاست که می‌توان به این پرسش پاسخ داد که «چرا یک باغ را باغ ایرانی می‌نامیم و باغی دیگر را نه؟». این گروه از نوشتارها عموماً تلاش می‌کنند تا مؤلفه‌های شکل‌دهنده به باغ ایرانی، ارتباط میان این مؤلفه‌ها با یکدیگر و ارتباط این مجموعه مؤلفه‌ها با محیط بیرون از خود را، که به شکل‌گیری پدیده‌ای به نام باغ ایرانی می‌انجامد، مورد تحلیل و معرفی قرار دهند. از مطالعات آرتور پوپ تا نوشته‌های پیرنیا که بر نقش محوری دوماحور متقاطع و فلسفه تقسیم چهارقسمتی در باغ ایرانی می‌پردازند (بنگرید به Pope, 1963؛ استروناخ، ۱۳۷۰؛ پیرنیا، ۱۳۷۳؛ میرفندرسکی، ۱۳۸۳؛ مسعودی، ۱۳۸۸؛ دانشدوست، ۱۳۶۹) تا مطالعاتی در رد نظریه کهن‌الگوی چهارباغی برای باغ ایرانی (حیدرنتاج و منصوری، ۱۳۸۸؛ شاهچراغی، ۱۳۹۳) و مطالعاتی در پیشنهاد الگوواره و تدوین شاخص‌های باغ ایرانی (بنگرید به پیرنیا، ۱۳۷۳؛ منصوری، ۱۳۸۴؛ مسعودی، ۱۳۸۸؛ رضازاده و حیدرنتاج، ۱۳۹۴) و در نهایت مطالعات پدیدارشناسانه در شناخت مؤلفه‌های شکل‌دهنده به باغ ایرانی (منصوری،

همکاران (۱۳۹۶) از اصل ارتباط میان ورودی، محور و کوشک سخن می‌گویند و گام را از برشمردن مؤلفه‌های باغ ایرانی فراتر می‌گذارند و بر ارتباط اجزا در چینش نسبت به هم برای شکل‌دادن به درک باغ ایرانی اشاره می‌کنند و حضور پرتأکید آب و گیاه را در محور اصلی برای تشدید این ارتباط و اتصال مسیر میان ورودی تا کوشک است. مؤلفه‌هایی چون محصوربودن و هندسه چهارگوش هم در شاخص‌های مورد اشاره مسعودی (۱۳۸۸) و همچنین منصوری (۱۳۸۴) به چشم می‌خورد و به صورت ویژه بر آن تأکید می‌شود که ما باغ ایرانی بدون دیوار و یا با فرم منحنی نداریم. مؤلفه‌های منظرسازی چون عدم تنوع رنگی، همراه با طبیعت بودن، سایه‌اندازی، تنوع فضایی و وجود خردفضاهای مستقل، و تضاد و جداسازی از محیط پیرامونی نیز از شاخص‌هایی است که در هریک از دو نظریه اول به آنها اشاره شده، اما در سایر نظریات مورد تأکید قرار نگرفته است. همچنین تأکید بر اهمیت کوشک در سه مورد از نظریات مورد اشاره قرار گرفته است. در نهایت در دو مورد، یعنی پیرنیا (۱۳۷۳) و براتی و همکاران (۱۳۹۶)، به اهمیت بنای ورودی در باغ ایرانی اشاره شده است.

به این ترتیب محورا اصلی سایه‌انداز، با حضور پرنسب آب و گیاه، که میان ورودی و کوشک گسترده شده است و منظر برای نظاره‌گر مهیا می‌کند، به‌عنوان مؤلفه‌ای که مورد تأکید همه نظرات در باب شاخص‌های اصالت‌بخش باغ ایرانی قرار گرفته است، به‌عنوان شاخصه وحدت‌بخش در باغ ایرانی قابل توجه است. جایگاه کوشک و بنای ورودی و همچنین محصوربودن و داشتن دیوار ویژگی‌ای است که در دو مورد از نظریات مورد توجه و تأکید است. هندسه قائمه نیز مورد دیگری است که در دو مورد نخست مورد توجه است و نقش نظام آبیاری در این هندسه مورد تأکید است.

باغ فتح‌آباد: تحلیل ساختاری باغ قبل از مرمت

باغ فتح‌آباد در ۱۶ کیلومتری شمال غرب کرمان در مجاورت روستایی با همین نام و در مسیر قنات فتح‌آباد قرار دارد. این باغ در دوره‌های مختلف به نام‌های دیگری چون باغ فضلعلی خان، بیگلربیگی و گاهی باغ حسین علی خان نیز مشهور بوده است. پس از مرمت در تابستان ۱۳۹۴ به روی بازدیدکنندگان گشوده شد. این باغ را بسیاری الگویی برای باغ شازده (دیگر باغ حاکمان دوره قاجار در کرمان) مربوط به دوره قاجار و زمان ساخت آن را به اواخر قرن سیزدهم و یا اوایل قرن چهاردهم ق. می‌دانند (سلطانزاده و همکاران، ۱۳۹۳، ۲۸-۳۲). باغ فتح‌آباد در طول تاریخ دچار تغییراتی شده و به مرور بخش‌هایی به آن اضافه شده و یا گیاهانی در آن کاشته شده است (تصویر ۱).

به آن، مطالعات به چند دسته قابل تقسیم است. این مطالعات اگرچه به ارائه الگوی شکلی ثابتی برای باغ ایرانی نمی‌انجامند، اما تلاش می‌کنند تا استخوان‌بندی باغ ایرانی را مورد پژوهش قرار دهند.

گروه نخست بر شناسایی الگوی هندسی تقسیمات فضا در باغ ایرانی محدود می‌شوند. از آن جمله بحث بر اصالت الگوی چهارباغ مبتنی بر دو محور متقاطع هم‌ارزش در باغ ایرانی (بنگرید به Pope, 1963؛ استروناخ، ۱۳۷۰؛ پیرنیا، ۱۳۸۷؛ میرفندرسکی، ۱۳۸۳؛ مسعودی، ۱۳۸۸) و یا اصالت الگوی تک‌محور اصلی در باغ ایرانی (شاهچراغی، ۱۳۹۳؛ حیدرنتاج، ۱۳۸۸؛ منصوری، ۱۳۸۴؛ ابوالقاسمی، ۱۳۷۴؛ پیرنیا، ۱۳۸۷؛ براتی، آل‌هاشمی و میناتور، ۱۳۹۶) هسته اصلی این تحقیقات است.

گروه دوم در تلاش برای معرفی مؤلفه‌های محوری شکل‌دهنده به باغ ایرانی، از اصالت‌دهی صرف به ساختار هندسی فضا خارج می‌شوند و بر پدیدارشناسی شاخص‌های اصالت‌بخش به باغ ایرانی تأکید می‌کنند (بنگرید به منصوری، ۱۳۸۴؛ مسعودی، ۱۳۸۸؛ رضازاده و حیدرنتاج، ۱۳۹۴؛ براتی و همکاران، ۱۳۹۶) (جدول ۱).

در کنار این، بخشی از مطالعات باغ ایرانی نیز به مطالعات پدیدارشناسانه خردمؤلفه‌های اصالت‌بخش در باغ ایرانی مانند دیوار، آب، گیاه، نظم کاشت، معماری کوشک، آستانه و ... می‌پردازد (بنگرید به منصوری، ۱۳۹۴؛ متدین و متدین، ۱۳۹۴؛ سلطانزاده و سلطانزاده، ۱۳۹۶).

گروه دیگر که تعداد زیادی از مقالات را در بر نمی‌گیرند به کشف ارتباط شهر و باغ به صورت عمومی و یا به تکیه بر نمونه موردی خاص می‌پردازند (شیبانی و اسماعیل‌دخت، ۱۳۹۴؛ رضازاده و حیدرنتاج، ۱۳۹۵). در کنار این گروه مجموعه وسیعی از مقالات به معرفی و تحلیل نمونه‌های موردی پرداخته‌اند و به شناخت عمومی باغ ایرانی وارد نشده‌اند.

آن‌چنان که در جدول ۱ مشاهده می‌شود، پیرنیا (۱۳۷۳)، منصوری (۱۳۸۴) و مسعودی (۱۳۸۸) به بیان مؤلفه‌ها و شاخصه‌هایی می‌پردازند که اصالت باغ ایرانی را شکل می‌دهد، در این میان پیرنیا در بخش‌هایی به اصولی کلی اشاره دارد و رضازاده و حیدرنتاج (۱۳۹۴) و براتی و همکاران (۱۳۹۶) به اجزا و ارتباط ویژه میان آنها در شکل‌دهی به کلیتی به نام باغ ایرانی اشاره دارند. در این بین آنچه در تمامی این پنج پیشنهاد مشترک است محور اصلی (نظرگاه و چشم‌انداز بیکران) بوده که در هر کدام از پژوهش‌ها به یکی از ویژگی‌های آن اشاره شده است. محور اصلی در ترکیب با آب و گیاه سایه‌دار چشم‌اندازی بیکران و وسیع و نظرگاهی بی‌انتهای را برای ناظر مهیا می‌کند. براتی و

جدول ۱. شاخص‌های اصالت‌بخش به باغ ایرانی با استناد به پژوهش‌های صورت‌گرفته. مأخذ: نگارنده با استناد به منصوری، ۱۳۸۴؛ مسعودی، ۱۳۸۸؛ رضازاده و حیدرنتاج، ۱۳۹۴؛ براتی و همکاران، ۱۳۹۶؛ پیرنیا، ۱۳۷۳.

پژوهش	شاخص‌های اصالت‌بخش باغ ایرانی	توضیحات
پیرنیا، ۱۳۷۳	هندسه چهارگوشه	شکل‌های هندسه به‌ویژه درمورد باغ ایرانی پرتعداد بوده است. در هندسه باغ ایرانی وجود سه کشیدگی در کنار هم به‌صورت مستطیل و سپس تقسیم باغ به مربع‌هایی منظم اصل بوده است.
	چشم‌انداز وسیع در مقابل کوشک/ در محور اصلی	اصل مهم بازبودن چشم‌انداز به‌صورت مستطیل کشیده
	بنای کوشک و بنای ورودی	کوشک‌ها عموماً در محل تقاطع خیابان‌ها و یا انتهای محور اصلی بوده‌اند. وجود جلوخان برای کوشک از واجبات است. غیر از کوشک بنای سردر هم از اهمیت ویژه برخوردار بوده است.
	آب	تمایل به حضور آب زیاد در باغ
منصوری، ۱۳۸۴	گیاه	استفاه از گیاهان کوتاه و همیشه سبز در میان کورت و درختان بزرگ و سایه‌انداز در اطراف مسیرها. درختان مثمر و گل‌ها نیز رایج است.
	چشم‌انداز بیکران/ محور اصلی کشیده‌شده در بزرگ‌ترین طول باغ	این محور ستون فقرات باغ و مکان استقرار عناصر کارکردی باغ است.
	حضور آب	آب به‌عنوان نمادی قدسی به‌صورت‌های مختلف در باغ ایرانی حضور دارد.
	تنوع فضایی و فضاهای مستقل	علاوه بر فضای اصلی که حول محور اصلی شکل می‌گیرد، فضاهای جداگانه و با هویت مستقلی در جای جای باغ شکل می‌گیرد: حیاط کوشک، حیاط خلوت، جلوخان باغ و ...
مسعودی، ۱۳۸۸	تعامل با طبیعت به‌جای طبیعت‌گرایی یا طبیعت‌گریزی	باغ ایرانی نه در هراس از طبیعت است و نه محو در طبیعت، بلکه با طبیعت است. نظم فضا و منظره باغ ایرانی از انسان و ذهنیت او می‌آید و جزء فضاها با اصالت طبیعت آراسته می‌شوند.
	منظره‌پردازی شورانگیز	منظره‌سازی در باغ ایرانی در عین شباهت به نمادگرایی عتیق فضایی شورانگیز و مناسب تأمل مهیا می‌سازد. هدف محصول منظره برای آسایش انسان است و نه ایجاد منظره سمبولیستی.
	هندسه مستطیلی	هندسه تحمیلی مستطیل بر توپوگرافی و سایر ویژگی‌های زمین حاکم است و شکل‌گیری باغ از شکل زمین و امکانات آن متأثر نیست. فضاهای فرعی باغ نیز از هندسه چهارگوش پیروی می‌کنند و خطوط منحنی و دایره‌شکل در باغ ایرانی به چشم نمی‌خورد.
	درون‌گرایی و محصوریت (وجود دیوار)	باغ ایرانی محصور است و همیشه دیواری او را از محیط طبیعی بیرونی جدا می‌کند.
مسعودی، ۱۳۸۸	باغ دورنگ و بی‌کروم	دامنه رنگ در باغ ایرانی بسیار محدود است.
	دیوار	دیوار از نخستین اجزای شکل‌دهنده به باغ ایرانی است. باغ و پردیس با دیوار به لحاظ لغوی و حریم و مرز باغ که بین باغ و فضای سخت پیرامونی تضاد و مرزبندی ایجاد می‌کند.
	محیط پیرامون	کلیتی که با دیوار محصور می‌شود و تفاوت دو عرصه داخل و خارج اهمیت دارد. تمایز با محیط پیرامون در باغ ایرانی اصل است. هندسه مستطیل تحمیلی در این مقوله قابل اشاره است.
	آب	اصلی‌ترین عنصر وجودی باغ ایرانی جریان آب است و به‌صورت کاربردی و تزئینی در باغ ایرانی حضور دارد.
مسعودی، ۱۳۸۸	فضای سبز	باغ ایرانی با انواع مختلف گل و گیاه معتبر است.
	سایه	اهمیت سایه در اقلیم گرم و خشک ایران
	هندسه	جایگاه هندسه چهارقسمتی باغ ایرانی قابل اشاره است و هندسه باغ ایرانی از شبکه آبرسانی باغ تأثیر می‌گرفته است.
	ناظر	اهمیت جایگاه ناظر و مخاطب باغ و نسبت بین ناظر و باغ

حیات باغ ایرانی بدون حضور آب غیرممکن است. «افسانه‌های آب، الهه آناهیتا و تعبیر قرآن، که آب را منشأ حیات و عامل طهارت و پاکی دانسته، معنایی توأم با قدسیت برای آب ساخته که تفکیک آن از عنصر آب در ذهن انسان ایرانی ممکن نیست.	آب	
حضور پررنگ گیاه نیز به صور گوناگون و گونه‌های مختلف از دیگر ویژگی مشترک و اصیل تمامی باغ‌های ایرانی است.	گیاه	رضازاده و حیدرنتاج، ۱۳۹۴
باغ ایرانی به منظور دستیابی به دید وسیع و عمیق، و احاطهٔ بصری بر طبیعت و عناصر آن، با احداث کوشک اصلی در بالاترین نقطه یا نقطه‌ای با حداکثر اشراف، دو دسته چشم‌انداز را خلق می‌کند: گروه اول چشم‌انداز داخلی ایجادشده در محورهای اصلی و فرعی باغ و گروه دیگر چشم‌اندازهای خارجی و دید بیکران به مناظر طبیعی موجود در محیط پیرامون باغ هستند.	نظرگاه (کوشک)	
ارتباط ورودی با کوشک از طریق محور اصلی باغ، که بازتاب حرکت از پایین به بالا و از فرش به عرش است، الگو و استخوان‌بندی اصلی باغ ایرانی بوده و ارتباط سایر فضاها با این سه‌گانه ساختار باغ‌های ایرانی را شکل می‌دهد.	ورودی محور اصلی کوشک	براتی و دیگران، ۱۳۹۶

آب در شکل‌گیری خیابان اصلی، و قرارگیری ورودی اصلی باغ و کوشک در ابتدا و انتهای محور اصلی مهم‌ترین شاخصه باغ ایرانی برای باغ فتح‌آباد به‌شمار می‌رود. کوشک اصلی اگرچه به لحاظ فرم و ساختار گونه‌ای نو از کوشک به‌شمار می‌رود همچنان به اصل نه‌قسمتی بودن کوشک در باغ‌های ایرانی پایبند است. توسعهٔ دو بال در اطراف جلوخان کوشک، گونه‌ای از حیاطی خصوصی در مقابل کوشک را شکل داده است. اهمیت دید به سمت خیابان اصلی نیز همچنان نقش مهمی در ساختار کوشک بازی می‌کند.

۲. باغ‌اندرونی که از حیاط و جلوخان کوشک اصلی و همین‌طور از کوشک اصلی به آن دسترسی وجود دارد. در میان این باغ کوشکی (با نام عمارت چهارفصل شناخته

فرم کلی باغ مستطیلی به ابعاد تقریبی ۲۶۰ در ۴۴۰ متر است. در لبهٔ غربی این مستطیل اصلی خیابانی مستقیم‌الخط شکل گرفته که آب قنات فتح‌آباد در دو جوی کناری این خیابان به سمت باغ هدایت می‌شوند. در انتهای این خیابان و در میان ضلع مستطیل اصلی باغ، عمارت اصلی به همراه جلوخان و حیاط آن قرار دارد. عمارت اصلی درواقع هستهٔ اولیه باغ بوده است. پیش از این در ضلع شمالی عمارت الحاقیه‌ای ل‌شکل به بنای اصلی اضافه شده بوده که با هم ترکیبی ل‌شکل به سمت غرب و ارگ نفر را به‌وجود آورده بودند. از این الحاقیه شمالی به‌عنوان انبار غله و خانهٔ مباشر یاد می‌شده است. این بخش کلاً از میان رفته است (همان: ۴۳). از مقابل این عمارت ل‌شکل به سمت شرق و به سمت ارگ نفر خیابانی دیگر شکل گرفته بوده که در دوره‌های بعد به باغ اضافه شده است.

باغ فتح‌آباد را به‌صورت مجموعه‌ای به‌هم‌پیوسته می‌توان خوانش کرد که درواقع از ۳ باغ نسبتاً مجزا از هم تشکیل شده است:

۱. خیابان اصلی با ورودی و کوشک اصلی در دو سر آن که با درختان کاج و سرو، جوی‌هایی در دو طرف خیابان و حوض‌هایی در وسط محور خیابان در نهایت دقت کار و تزئین شده‌اند. دید و منظر کوشک اصلی به سمت این خیابان در نظر گرفته شده است. کرت‌های کناری خیابان اصلی در سمت غرب نیز در این بخش از باغ قابل تقسیم‌بندی است. درواقع می‌توان گفت این بخش از باغ نقش باغ بیرونی یا عمومی مانند اتفاقی که در باغ دولت‌آباد یزد و یا جهان‌نمای شیراز افتاده بوده است را برای باغ فتح‌آباد دارد (بنگرید به پیرنیا، ۱۳۷۳). نقش قنات و شبکهٔ تقسیم

تصویر ۱. باغ فتح‌آباد کرمان بعد از مرمت و بازگشایی، مأخذ: www.Irna.ir

کوشک از میان می‌برد و این جدایی فضایی را بیشتر مورد تأکید قرار می‌دهد (تصویر ۲).

باغ فتح‌آباد: ساختار باغ بعد از مرمت

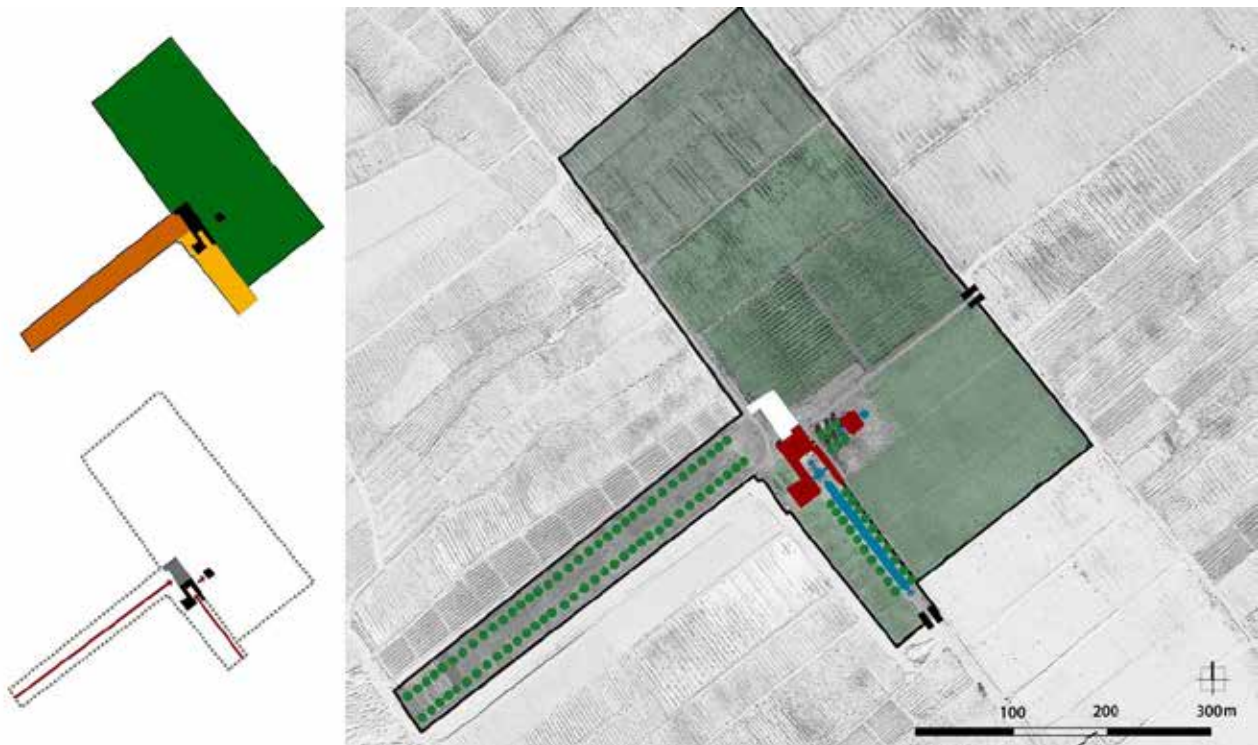
باغ فتح‌آباد در سال ۱۳۹۴ بعد از مرمت بر روی عموم باز شد. مرمت باغ با مرمت کوشک اصلی (بدون بازسازی الحاقیه شمالی آن) و کوشک دوم و همچنین بازسازی دو خیابان اصلی و پسته و فضای سبز باغ صورت پذیرفت. مرمت باغ با توجه به وضع موجود و نه نظام باغ در دوره‌های مختلف صورت گرفته است. به این ترتیب بعضی از الحاقات در طول تاریخ مرمت و احیا شد و برخی که از میان رفته بودند و یا در وضعیت مناسبی قرار نداشتند مورد احیا قرار نگرفت. در بازدید از باغ بعد از مرمت، دو مؤلفه مهم باغ ایرانی که در دوره قبل از مرمت در تصاویر و مستندات قابل مشاهده است نیز مورد توجه قرار نگرفته و تأثیری انکارناپذیر بر درک باغ به مثابه باغ ایرانی دارند: نخستین و مهم‌ترین مؤلفه‌ای که در وضعیت بعد از مرمت در ساختار باغ حضور ندارد ورودی اصلی و بنایی است که احتمالاً وجود داشته است. در اسناد به ورودی ساده اشاره شده است. امروز این ورودی با نرده‌ای در عرض خیابان جایگزین شده و مهم‌ترین ضربه را به ادراک جدایی از بیرون و ورود به باغ و آغاز طی مسیر به سمت

می‌شود) قرار دارد. این کوشک از انواع کوشک‌های قسمتی برون‌گرا به‌شمار می‌رود. و با چمن-خیابان وسیعی با ردیف درختان به پنج‌دری‌ای در کوشک اصلی مرتبط می‌شود. این محور ارتباطی شکل‌گرفته میان بال شرقی کوشک اصلی و عمارت چهارفصل نقش محور اصلی در این بخش از باغ را بازی می‌کند.

۳. خیابان دوم باغ به سمت ارگ نفر که بعدها اضافه شده و با عنوان خیابان پسته و همچنین باغ خیابان شناخته می‌شود. فضای الحاقی به کوشک را به درب ورودی که در ارتباط با ارگ نفر بوده است مرتبط می‌کرده و مسیر عبوری آب قنات رستم‌آباد نیز بوده است (سلطانزاده و همکاران، ۱۳۹۶، ۵۲).

هسته ارتباط‌دهنده این سه بخش کوشک اصلی است که رو به سمت خیابان اصلی و ورودی اصلی باغ دارد. در هر سه باغ محور ارتباطی با این کوشک اصلی ساختار اصلی را شکل می‌دهد. در باغ عمومی و باغ خیابان ارتباط میان کوشک اصلی و ورودی‌ها و در باغ‌اندرونی ارتباط کوشک چهارفصل با کوشک اصلی تعریف‌کننده محور است.

جدا بودن این سه بخش از باغ به صورت ویژه توسط دیوارهای درونی باغ تأمین می‌شده است. از جمله دیواری که باغ‌اندرونی را از خیابان اصلی جدا می‌کند و امکان ورود به باغ‌اندرونی را تا پیش از رسیدن به حیاط مقابل

تصویر ۲. ساختار باغ فتح‌آباد بر روی تصویر هوایی سال ۲۰۰۲ میلادی. تقسیم‌بندی سه‌قسمتی باغ و همین‌طور مسیر محورهای تعریف‌شده در ارتباط با دو کوشک باغ در کنار نقشه مشخص شده است. مأخذ: نگارنده.

منظم را شکل نمی‌دهد و مجموعه‌ای است از سه باغ مستطیل شکل.

- دوم، دو کوشک در باغ ایجاد شده است: یکی به‌عنوان کوشک اصلی در ارتباط با باغ عمومی و دیگری کوشکی کوچک در میان باغ خصوصی. در کرمان در باغ بیرم‌آباد نیز وجود دو کوشک سابقه داشته است (سلطانزاده و گنجویی، ۱۳۹۲).

- سوم، محور اصلی که در لبه غربی باغ شکل گرفته است. این خیابان نباید به‌عنوان محور اصلی کلیت باغ در نظر گرفته شود، بلکه تنها به‌عنوان محور اصلی باغ عمومی مورد توجه قرار گیرد.

- چهارم، کوشک اصلی با دو بال و حیاط و پیش‌خان و بخشی الحاقی که اکنون از بین رفته است. این کوشک به‌عنوان مرکز ثقل این مجموعه سه باغ عمل می‌کرده است.

مشخصاً مرمت باغ در دو مورد خوانش باغ به‌صورت سه باغ مجزا و همین‌طور خوانش محور اصلی باغ عمومی در ساختار باغ ایجاد اختلال کرده است:

- در باب محور اصلی در ترکیب با گیاه و آب، باغ فتح‌آباد یکی از قوی‌ترین نمونه‌ها به‌شمار می‌رود. اما امروز و پس از مرمت ورودی باغ از اهمیت خارج شده و علناً باغ بدون درب و سردر ورودی است. همچنین به واسطه خشکسالی‌ها امروز از درختان محور اصلی تنها چند اصله

کوشک اصلی را وارد می‌کند. نبود ورودی جداکننده باغ از فضای بیرون سبب می‌شود که کوشک به‌تنهایی به‌عنوان ورودی باغ درک شود و البته شباهت معماری آن با بنای سردر در باغ شازده نیز امکان این اشتباه را بیشتر می‌کند. بعد از ورود به حیاط و رسیدن به کوشک انتظار می‌رود که با خروج از کوشک در ادامه به خیابان باغ وارد شویم، در صورتی که ورود به باغ و خیابان آن پیش از این اتفاق افتاده است و نبود نقطه ورود شاخص این درک را از میان برداشته است.

- دومین مؤلفه‌ای که در وضعیت بعد از مرمت در باغ حضور ندارد دیواری است که خیابان اصلی را از باغ‌اندرونی جدا می‌کرده است. مشخصاً حذف این دیوار در حین مرمت باغ، حس محصوریت در باغ و خوانش جداگانه باغ‌های درونی و بیرونی را دچار اختلال ساخته است (تصویر ۳).

بحث

خوانش باغ فتح‌آباد به‌مثابه باغی ایرانی را باید با توجه به تقسیم‌شدن باغ به سه باغ نسبتاً مجزا اما در ارتباط با هم پیش‌برد.

این سه‌بخشی‌بودن در متفاوت‌بودن باغ فتح‌آباد با آنچه ما از باغ ایرانی کلاسیک در ذهن داریم نقش دارد: نخست، هندسه حاکم بر کلیت باغ است که محدوده‌ای

تصویر ۳. تصاویر هوایی قبل و بعد از مرمت باغ فتح‌آباد. فلش‌ها محل ورودی و دیوار جداکننده باغ‌اندرونی و بیرونی را نشان می‌دهد. مأخذ: نگارنده، ۱۳۹۹. با استفاده از تصاویر هوایی گوگل.

تصویر ۴. نخستین تصویر از باغ فتح‌آباد در دوره قاجار که ردیف درختان در محور اصلی باغ را نشان می‌دهد. مأخذ: سلطانه‌زاده و گنجویی، ۱۳۹۳، ۴۵.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

پژوهش انجام‌شده در پاسخ به پرسش مقاله از چگونگی انطباق باغ فتح‌آباد با شاخصه‌های باغ ایرانی نشان می‌دهد که باغ با وجود تفاوت‌ها و ویژگی‌های منحصر به فرد خود قبل از مرمت در انطباق با این شاخصه بوده است. تصاویر و مستندات قبل از مرمت نشان می‌دهد که باغ فتح‌آباد در عین ابتکارات و تغییراتی که نسبت به باغ‌های ایرانی کلاسیک دارد، به شاخصه‌های باغ ایرانی پایبند بوده است. انطباق مستندات و تصاویر قبل و بعد از مرمت باغ نشان می‌دهد که تغییر و حذف دو شاخصه کلیدی ساختار باغ ایرانی در جریان مرمت باغ خوانش آن به‌عنوان باغی ایرانی را دچار اختلال کرده است. نکته مهم در خوانش باغ فتح‌آباد و انطباق آن با شاخصه‌های

باقی مانده است (تصویر ۴). اما حضور کوشک در انتهای مسیر و گشودگی آن به سمت محور اصلی و همچنین حضور پررنگ آب به هر دو صورت تزئینی (حوض طویل به علاوه حوض‌هایی با فرم‌های هندسی ویژه) و کشاورزی (جوی‌های پای درختان در دو سمت محور) قابل توجه و اهمیت است.

در باب دیوار و محصوربودن باغ، باغ فتح‌آباد از اصل محصوریت باغ، علاوه بر محدودبودن و وجود دیوار دور خود باغ که آن را از زمین‌های کشاورزی اطراف به‌خوبی جدا می‌کند، از دیوار در تفکیک باغ‌های درونی خود باغ نیز بهره برده است. آن‌چنان که میان محور اصلی و باغ‌اندرونی با استفاده از دیوار، تفکیک و جدایی ایجاد شده بوده است (وجود دیوار در تصاویر قبل از بازسازی باغ کاملاً مشخص است) (تصویر ۵).

در باب کوشک و ارتباط آن با محور اصلی و عمارت چهارفصل، ارتباط قوی کوشک اصلی با محور اصلی باغ در چهارچوب ایده محور اصلی باغ می‌گنجد. اگرچه کوشک چهارفصل در باغ‌اندرونی همچنان با محور، گیاه و آب در ارتباط است و محور در اینجا ارتباط مستقیم‌الخطی میان کوشک اصلی و کوشک تابستانی ایجاد نمی‌کند. برای درک بهتر ارتباط میان کوشک اصلی و کوشک تابستانی و ارتباط این ساختار با کلیت باغ، نقشه شبکه آبیاری و تقسیم آب، که منتج از قنات فتح‌آباد است، راهگشاست. اینجا هم مانند سایر باغ‌های ایرانی هندسه و مکان‌یابی مؤلفه‌ها از شبکه آبیاری باغ و محل ورود آب به باغ متأثر است. این ارتباط با مسیر آب در مکان‌یابی و شکل‌گیری محور فرعی به سمت قلعه نفر نیز تأثیرگذار بوده است (تصویر ۶).

ب

الف

تصویر ۵. تصاویر قبل از مرمت باغ که وجود دیوار جداکننده محور اصلی باغ‌اندرونی را نشان می‌دهد. مأخذ: الف) سلطانه‌زاده و گنجویی، ۱۳۹۲، ۵۱؛ ب) www.mehrnews.com

میان اصلی‌ترین پیوندها، باغ فتح‌آباد به باغ ایرانی با توجه به شاخص‌های اصالت‌بخش به باغ ایرانی، که در بخش ساختار باغ ایرانی این نوشتار به‌عنوان مبانی نظری شناخت و خوانش باغ فتح‌آباد مورد اشاره قرار گرفت، محور اصلی باغ است که میان ورودی و کوشک اصلی کشیده شده است. همین‌طور محصوریت و دیوار جداکننده باغ از محیط اطراف و باغ‌های درونی از یکدیگر نقش مهمی در خوانش باغ به‌صورت سه باغ منفک و برقراری ارتباط با باغ ایرانی دارد. در مستندات مربوط به باغ فتح‌آباد قبل از مرمت، حضور ورودی و دیوارهای جداکننده به خوانش خیابان اصلی به سمت کوشک اصلی کمک می‌کند. در مرمت باغ جایگزینی ورودی و دیوار ابتدایی خیابان اصلی با نرده عملاً حس محصوریت و ورود به باغ را از بین می‌برد و کوشک نه به‌عنوان هدف که به‌عنوان ابتدای مسیر باغ تصور شده و ناظر انتظار دارد که بعد از کوشک و یا با ورود به جلوخان کوشک خیابان اصلی باغ را کشف کند. از سوی دیگر حذف دیوار جداکننده باغ درونی و اندرونی که در سمت شرق خیابان اصلی حضور داشته است، در مرمت باغ، خوانش باغ‌های جدا از هم را در باغ فتح‌آباد با اختلال مواجه کرده است. این دو نکته بسیار ظریف اما تأثیرگذار در خوانش باغ فتح‌آباد به‌مثابه باغی ایرانی با هزینه‌ای کم قابل‌جبران است. بررسی این نمونه موردی نشان می‌دهد که تحلیل و شناخت شاخصه‌های اصالت‌بخش به باغ‌های ایرانی فراتر از ماهیت فیزیکی آنها گامی مهم در حفاظت، بهره‌برداری و مرمت منظر فرهنگی باغ‌های تاریخی در ایران است؛ موردی که در مرمت باغ فتح‌آباد در بخش‌هایی حیاتی مورد توجه قرار نگرفته است.

تصویر ۶. کوشک اصلی باغ فتح‌آباد در انتهای محور اصلی باغ. مأخذ: www.wikipedia.org

باغ ایرانی اهمیت این نکته است که ما در باغ فتح‌آباد با سه باغ مجزا روبه‌رو هستیم که به‌صورت مستقل اما در ارتباط با هم برنامه‌ریزی و ساختار بندی شده‌اند. در این

پی‌نوشت

۱. اگرچه مطالعات به این چند گروه محدود نمی‌شود، اما تنها این چند پژوهش به ارائه شاخصه‌های منحصربه‌فرد و نه کلی از باغ ایرانی می‌پردازند، اگرچه به‌عنوان مثال دانشدوست نیز به تحلیل شاخص‌هایی از باغ ایرانی شامل زمین، آب، گیاه و معماری می‌پردازد. اما به معرفی الگویی اصیل نمی‌رسد (بنگرید به دانشدوست، ۱۳۶۹).

فهرست منابع

- ابوالقاسمی، لطیف. (۱۳۷۴). هنجار باغ ایرانی در آیینة تاریخ. کنگرة تاریخ معماری و شهرسازی، بم، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- استروناخ، دیوید. (۱۳۷۰). شکل‌گیری باغ‌های سلطنتی پاسارگاد و تأثیر آن در باغسازی ایرانی (ترجمه کامیار عبدی). اثر، (۲۲ و ۲۳)، ۵۴-۷۵.
- براتی، ناصر، آل‌هاشمی، آیدا و میناتور سجادی، آرمان. (۱۳۹۶). جهان‌بینی ایرانیان و شکل‌گیری الگوی محوری باغ ایرانی. منظر، (۴۱)۹، ۶-۱۵.
- پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۷۳). باغ‌های ایرانی (گفت‌وگوی فرهاد ابوالضیاء با محمدکریم پیرنیا)، آبادی، (۱۵)۴، ۴.
- پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۸۷). باغ ایرانی. گلستان هنر، (۱۲)، ۳۰-۳۳.
- جیحانی، حمیدرضا و مشهدی‌نوش‌آبادی، محمد. (۱۳۹۶). مجموعه مقالات همایش باغ‌های تاریخی منطقه کاشان. کاشان: دانشگاه کاشان، مرکز پژوهشی کاشان‌شناسی.
- حیدرنتاج، وحید و منصور، سیدامیر. (۱۳۸۸). نقدی بر فرضیة الگوی چهارباغ در شکل‌گیری باغ ایرانی. باغ نظر، (۱۲)۶، ۱۷-۳۰.
- دانشدوست، یعقوب. (۱۳۶۹). باغ ایرانی. مجله‌اثر، (۱۸)۱۱، ۱۹-۲۱۴، ۲۲۴.
- رضازاده، اسحاق و حیدرنتاج، وحید. (۱۳۹۴). هم‌نشینی آب، گیاه و نظرگاه؛

- متدین، حشمت‌الله و متدین، رضا. (۱۳۹۴). معماری کوشک، کوشک‌های نه‌قسمتی در باغ ایرانی. *منظر*، ۷(۳۳)، ۳۲-۳۹.
- مسعودی، عباس. (۱۳۸۸). *بازشناسی باغ ایرانی، باغ شازده ماهان*. تهران: فضا.
- منصوری، سیدامیر. (۱۳۸۴). درآمدی بر زیبایی‌شناسی باغ ایرانی. *باغ نظر*، ۲(۳)، ۵۸-۶۳.
- منصوری، سیما. (۱۳۸۸). باغ‌های چهارگانه، ترجمان باورهای مقدس، نمونه موردی فین. *صفه*، ۱۸(۴۸)، ۱۷-۳۰.
- منصوری، سیدامیر. (۱۳۹۴). پدیدارشناسی دیوار در باغ ایرانی. *منظر*، ۴(۳۳)، ۶-۱۳.
- منصوری، سیدامیر و عرب‌سلغار، ندا. (۱۳۹۴). سیر تحول رابطه ساختاری باغ و شهر در سازمان فضایی شیراز از سده چهارم تا دوازدهم ق.، *مطالعات معماری ایران*، ۱۱(۸)، ۵-۲۰.
- میرفندرسکی، محمدمامین. (۱۳۸۴). باغ ایرانی چیست؟ باغ ایرانی کجاست؟ *موزه‌ها*، ۱۱(۴۱)، ۱۰.
- Pope, A. U. (1963). *A Survey of Persian Art: from Prehistoric Times to the Present* (vol. 3). (Ed.) P. Ackerman. Tokyo, London: Meiji-Shobo, Oxford University Press.

- به‌دنبال کهن‌الگوی باغ ایرانی. *منظر*، ۷(۳۳)، ۴۸-۵۵.
- سلطانزاده، حسین و سلطانزاده، علیرضا. (۱۳۹۶). اهمیت آب و عناصر آبی در باغ ایرانی. *منظر*، ۹(۳۸)، ۶-۱۹.
- سلطانزاده، محمد و گنجویی، محمدعلی. (۱۳۹۲). وجوه تمایز و تشابه باغ بیرم‌آباد و فتح‌آباد کرمان با یکدیگر و باغ ایرانی. *باغ نظر*، ۱۰(۲۵)، ۷۹-۸۸.
- سلطانزاده، محمد؛ هاشمی‌نژاد، علیرضا؛ اشرف‌گنجویی، محمدعلی؛ کشاورز، محسن و گلچین، حجت. (۱۳۹۳). *تاریخ و معماری باغ فتح‌آباد*. کرمان: دانشگاه شهید باهنر.
- شاهچراغی، آزاده. (۱۳۹۳). بازیابی طرح تک‌محوری چهارباغ ایرانی. *هویت‌شهر*، ۸(۲۰)، ۱۹-۳۴.
- شیبانی، مهدی و اسماعیل‌دخت، مریم. (۱۳۹۴). شار باغ ایرانی، جایگاه باغ ایرانی در منظر شهری. *منظر*، ۷(۳۳)، ۱۴-۲۱.
- عالمی، مهوش. (۱۳۹۰). نمادپردازی در باغ ایرانی، حس طبیعت در باغ‌های سلطنتی صفوی. *منظر*، ۳(۱۷)، ۶-۱۳.
- عرب‌سلغار، ندا. (۱۳۹۴). باغ به‌مثابه نهاد توسعه شهر، توسعه باغ‌محور شهر تاریخی شیراز. *منظر*، ۷(۳۳)، ۸۲-۸۹.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Manzar journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

آل‌هاشمی، آیدا. (۱۳۹۹). باغ فتح‌آباد کرمان؛ جایگاه شاخص‌های اصیل باغ ایرانی در احیای باغ‌های تاریخی ایران. *منظر*، ۱۲(۵۱)، ۶-۱۵.

DOI: 10.22034/manzar.2020.217930.2030

URL: http://www.manzar-sj.com/article_108308.html